

Ali ibn Abbas Maghanei and the Study of the Book Fazl al-Shiah: A Partial Study with the Aim of Identifying and Reconstructing the Missing Shiite Historical Sources¹

Azar Anjom Shoa^{*}

Mohammad Reza Hedayatpanah^{**} **Mohammad Hasan Masumi**^{***}

(Received on: 2020-07-18; Accepted on: 2021-03-29)

Abstract

Understanding the hidden layers in the existing ancient sources, which are the main reference of historical information, is one of the ways to advance in-depth historical research. The results of such cognition can lead us to the roots of recorded accounts and sometimes to revision of assumptions or resolution of historical problems. The present study aims to identify one of the third century narrators and historians and to examine one of the reliable but missing sources of Shiite narrators. Ali ibn Abbas Maghanei (died 310 AH) is one of the hadith scholars in the circle of narrators of Abolfaraj Isfahani (284-356 AH) in compiling the book *Maghatel al-Talebin*. In the sources of cataloging writings and the narrators of hadiths, there is a mention of Maghanei and his only composition entitled *Fazl al-Shiah*. In this new and unprecedented research, using descriptive-analytical method and library studies and rules of reconstruction of lost works, we try to introduce Maghanei and his book and to provide a way to better understand the historiography in general and historiography of Shiite historians in particular through component research. The content of the recovered narrations of Maghanei indicates the fact that his historiography is a part of the Alawite historiography system with its components, which is manifested in the issues of caliphate, Mahdism and expectation by focusing on the Ahl al-Bayt (AS), especially the legitimacy of Imam Ali (AS).

Keywords: Ali ibn Abbas Bajli Maghanei, Fazl al-Shia, Missing Sources, Abolfaraj Isfahani, *Maghatel al-Talebin*.

1. This article is taken from: Azar Anjom Shoa, "History of Ahl al-Bayt in the Historiography of Abolfaraj Isfahani in the Books *Maghatel al-Talebin* and *al-Aghani*", 2021, PhD Thesis, Supervisor: Mohammad Reza Hedayatpanah, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Qom, Iran.

* PhD Student in History and Civilization of Islamic Nations, Islamic Azad University, Qom, Iran, a.anjom4839@gmail.com.

** Associate Professor, Department of History, Research Institute of Hawzeh and University, Qom, Iran (Corresponding Author), hedayatp@rihu.ac.ir

*** Assistant Professor of Arabic Literature, Islamic Azad University, Qom, Iran, dr.mh.masoumi@gmail.com.

پژوهش‌نامه امامیه

«مقاله پژوهشی»

سال هفتم، شماره چهاردهم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، ص ۱۸۱-۲۰۹

علی بن عباس مقانعی و بررسی کتاب *فضل الشیعة*: جزء پژوهی با هدف شناخت و بازسازی منابع مفقود تاریخی شیعه^۱

آذر انجم شعاع*

محمد رضا هدایت‌پناه** محمد حسن معصومی***

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۰۹]

چکیده

شناخت لایه‌های پنهان در منابع کهن موجود که منبع اصلی داده‌های تاریخی به شمار می‌رود، یکی از راه‌های پیشبرد پژوهش‌های عمیق تاریخی است. نتایج چنین شناختی می‌تواند ما را به ریشه‌های اخبار ثبت‌شده و گاه به تجدید نظر در برخی مشهورات یا حل معضلات تاریخی و ... رهنمون شود. پژوهش حاضر با هدف شناسایی یکی از محدثان و مورخان قرن سوم ه.ق. و بررسی یکی از منابع در خور اعتماد، اما مفقود از محدثان شیعی انجام شده است. علی بن عباس مقانعی (متوفای ۳۱۰ ه.ق.) از رجال حدیثی در دایره روایان ابوالفرج اصفهانی (۲۸۴-۳۵۶ ه.ق.) در تدوین کتاب *مقاتل الطالبیین* است. در منابع فهرستی و رجالی از مقانعی و یگانه تألیفش با نام *فضل الشیعة* یاد شده است. در این پژوهش نو و بدون پیشینه می‌کوشیم با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای و قواعد بازسازی آثار مفقود، شناختی از مقانعی و محتوای کتابش و راهی برای شناخت بهتر تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری مورخان شیعه، از راه جزء‌پژوهی پیش‌نهمیم. محتوای روایات بازبای شده مقانعی، نشانگر این واقعیت است که تاریخ‌نگاری مقانعی بخشی از منظومه تاریخ‌نگاری علوی با مؤلفه‌های آن است که با محوریت اهل بیت (علیهم‌السلام) خاصه حقانیت امام علی (علیه‌السلام) در مسئله خلافت و موضوع مهدویت و انتظار متجلی است.

کلیدواژه‌ها: علی بن عباس بجلي مقانعی، *فضل الشیعة*، منابع مفقود، ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*.

۱. برگرفته از: آذر انجم شعاع، تاریخ اهل بیت در تاریخ‌نگاری ابوالفرج اصفهانی در *مقاتل الطالبیین* و الاغانی، رساله دکتری، استاد راهنما: محمد رضا هدایت‌پناه، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران، ۱۴۰۰.
* دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران a.anjom4839@gmail.com
** دانشیار گروه تاریخ، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول) hedayatp@rihu.ac.ir
*** استادیار گروه ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران dr.mh.masoumi@gmail.com

مقدمه

مقاتل الطالبیین اثری است که در تدوینش از آثار تاریخ‌نگاری شفاهی یا مکتوب راویان و مورخان اسلامی تا قرن چهارم هجری بهره‌برداری شده است. ابوالفرج اصفهانی در این کتاب به شرح مجاهدت‌ها، قیام‌ها و کیفیت شهادت یا مرگ یا اذواء فرزندان حضرت ابوطالب به دست حاکمان جور از زمان رسول خدا ﷺ تا زمان تألیف کتاب در سال ۳۱۳ ه.ق. پرداخته است. وی اثر در خور توجهی در تاریخ‌نگاری و مقتل‌نویسی پدید آورد که تجلی‌گاه اندیشه و تفکر شیعی عصر او است و داده‌های تاریخی ارزشمندی را در خود دارد. به نظر می‌رسد این کتاب علی‌رغم حجم نه چندان‌ش، در درون خود بخشی از گهرهای پنهان و منابع مکتوب مفقود مسلمانان، به‌ویژه شیعیان، در قرون نخستین را حفظ کرده که بازسازی و بررسی عمیقشان ضروری است.

وی از مشایخ خود، که راویان بزرگ کوفه بودند، در این کتاب روایت کرده است، در حالی که اقامتش در کوفه قبل از سال ۳۰۰ ه.ق. بوده (ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا: ۲۰/۲۳؛ آذرتاش، ۱۳۶۹: ۱۲۸/۶) و نگارش این کتاب در سال ۳۱۳ ه.ق. و در کمتر از یک ماه صورت گرفته است (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۵۰ و ۹۳۷). این فاصله زمانی دوازده‌ساله و روایت از راویان کوفی، همچون مقانعی که در زمان تألیف مقاتل الطالبیین از دنیا رفته بودند، و تصریح مؤلف به بهره‌برداری از برخی کتب (همان: ۵۴۹) ادله‌ای بر استفاده از منابع مکتوب است. به‌علاوه، وی هر چه به زمان خود نزدیک‌تر شده، اطلاعات کمتری از طالبیان داده است، تا حدی که ۵۶ نفر از طالبیان، یعنی ثلث جامعه هدفش، در ۳ درصد از حجم مقاتل الطالبیین معرفی شده‌اند، زیرا به گفته خودش، در دوره متأخر جامعه فاقد مؤلفانی است که آثار مدون و منظمی خلق کنند (همان: ۵۱). بنابراین، قطعاً کتاب کهن و ارزشمند فضل الشیعة مقانعی، یکی از منابع مکتوبی است که وی استفاده کرده و اینک از کتب مفقودشده شیعی به شمار می‌رود.

هدف این پژوهش، با استفاده از روش توصیفی‌تحلیلی و مطالعات کتاب‌خانه‌ای، شناخت مقانعی و دست‌یابی به محتوای کتاب مفقود او فضل الشیعة، از متن مقاتل الطالبیین و سایر منابع موجود است و در پی پاسخ به این پرسش‌ها است که: مقانعی کیست و چه جایگاهی در منابع حدیثی دارد؟ محتوا و اعتبار علمی کتاب فضل الشیعة چگونه است؟ رویکرد او در تاریخ‌نگاری بر چه مبنا و ویژگی‌هایی استوار است؟

از این‌رو، «شناخت ابعاد شخصیتی این محدث گمنام کوفی قرن سوم» و «توصیف، تحلیل و اعتبارسنجی کتاب فضل الشیعة» دو بخش اصلی این نوشتار خواهد بود. تتبع در منابع و تحقیقات

صورت‌گرفته می‌نمایاند که درباره شخصیت مقانعی و تألیفش، تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است، فقط در برخی کتب فهارس و رجال، به نام او و عنوان کتابش برمی‌خوریم. این مقاله نخستین تلاش روشمند در بازیابی و شناخت کتاب ارزشمند فضل الشیعة مقانعی است. از آنجایی که این کتاب از منابع و میراث مکتوب شیعه در قرن سوم ه.ق. است، بازیابی‌اش اهمیت دارد تا اولاً نشانی بر نقش شیعه در حوزه فرهنگ و تمدن مسلمانان باشد، و ثانیاً راهی برای شناخت مکتب تاریخ‌نگاری شیعه باز شود.

۱. زیست‌نامه مقانعی

مقانعی، فقیه، محدث، مفسر و مورخ قرن سوم هجری است که منابع رجال و حدیث شیعه و اهل سنت از او یاد کرده‌اند. از بین کتب ثمانیه رجال شیعه، فقط در الفهرست شیخ طوسی از علی بن العباس المقانعی عنوانی هست (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۲۴). معالم العلماء به آوردن نام او اکتفا کرده است (ابن شهر آشوب، بی‌تا: ۶۹). سبحانی، نام، کنیه و لقبش را «علی بن عباس بن ولید بجلی، أبوالحسن مقانعی کوفی» آورده و فهرستی از منابعی را پیش می‌نهد که نام مقانعی را از جمله محدثان و روایان و فقها ثبت کرده‌اند (سبحانی، ۱۴۲۰: ۲۸۹/۴ و ۲۹۰؛ سمعانی، ۱۴۰۸: ۳۶۱/۵؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۴۳۰/۱۴). در طبقات اعلام الشیعة نام او «المعانی المورخ» آمده که تصحیف مقانعی است (آقابزرگ طهرانی، ۱۳۹۰: ۱۸۸/۱). از علمای اهل سنت ذهبی و ابن العماد حنبلی، «علی بن عباس بجلی کوفی مقانعی» با کنیه «أبوالحسن» (ذهبی، ۱۹۹۶: ۱۵۱/۱؛ ابن العماد حنبلی، ۱۴۰۶: ۵۱/۴) آورده‌اند.

درباره شهرت «علی بن العباس» به «المَقانعی» می‌توان با تکیه بر دو معنا، چنین گفت:

۱. واژه «مَقانِع» از ریشه «قَنَع» به معنای «رضا» است (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۲۹۷/۸). همچنین، المَقانِع، جمع مَقنَع بر وزن جعفر به شاهی گفته می‌شود که حرفش معتبر است و به گواهی‌اش قناعت می‌کنند (معطوف، ۱۳۸۷: ۱۵۲۰/۲). این لقب با توجه به جایگاه حدیثی مقانعی، دلیلی بر اعتماد محدثان و مورخان به او است.

۲. سمعانی «مقانعی» را منسوب به «مَقانِع» و آن را جمع «مَقنعه» و مرادف «خِمار» دانسته و «علی بن عباس بن ولید بجلی» را مشهور به «المَقانعی» ذکر کرده، زیرا او در کوفه، روسری‌فروش (بییع الخُمَر) بود. سمعانی، الخُمَری را شهرت دیگر علی بن العباس ذکر کرده و علت آن را همان روسری‌فروشی می‌داند (سمعانی، ۱۴۰۸: ۳۸۴/۱۲، ۳۸۵ و ۱۹۴).

منابع، فقط به نام او و کتابش اشاره دارند و از شرح حالش چیزی نگفته‌اند. پسوند «الکوفی» نامش، شهروندی کوفه و پسوند «البعلی»، انتسابش به قبیله بعلیه را که از قبایل قحطانی یمنی مقیم کوفه بوده‌اند نشان می‌دهد. برقی اصل آنها را از یمن می‌داند که برای خدمت و یاری حضرت علی (علیه السلام) به کوفه آمده و مسکن گزیدند (البرقی، ۱۳۴۲: ۶؛ حلی، ۱۴۱۱: ۱۹۴).

عده‌ای وفات او را سال ۳۱۳ (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۲۳۰/۲؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۵۲۹/۱۴) و برخی رمضان ۳۱۰ ه.ق. (ابن العماد حنبلی، ۱۴۰۶: ۵۱/۴؛ الربعی، ۱۴۱۰: ۶۳۹/۲؛ سبحانی، ۱۴۲۰: ۲۹۰/۴ و ۲۹۱) دانسته‌اند. بنا بر برخی شواهد و قرائن، همچون سال وفات استادانش، می‌توان تولد او را پس از سال ۲۲۰ و وفاتش را بین سال‌های ۳۱۰ تا ۳۱۳ ه.ق. و عمرش را تا ۹۳ سال تخمین زد.

۱.۱. مشایخ مقانعی

منابع از دوره تحصیل و حیات علمی او اطلاعات چندانی نمی‌دهند. بزرگانی در فقه، تفسیر، تاریخ و علم قرائت را نام برده‌اند که مقانعی از آنها حدیث شنید و روایت کرد، مانند واقدی (متوفای ۲۰۷ ه.ق.)، اسماعیل بن موسی السُّدّی (متوفای ۲۴۸ ه.ق.)، عمرو بن علی الفلاس (متوفای ۲۴۹ ه.ق.)، محمد بن الحسن بن زبیر التَّمّیّ الاسدی الکوفی (متوفای ۲۵۰ ه.ق.)، بخاری (متوفای ۲۵۶ ه.ق.)، محمد بن مروان الغزال، ابراهیم بن حکم بن ظهیر، احمد بن عثمان بن حکیم، احمد بن زهیر بن حرب (متوفای ۲۷۹ ه.ق.) (ذهبی، ۱۴۱۳: ۴۳۰/۱۴؛ ابن سیدالناس، ۱۳۵۶: ۲۷۰/۱؛ ابن العماد حنبلی، ۱۴۰۶: ۴۳۰/۴؛ الحاکم الحسکانی، ۱۳۹۳: ۳۱۸/۳ و ۲۲۰؛ ابن الجزری، ۱۳۵۱: ۸۰؛ سمعانی، ۱۴۰۸: ۷۱/۳). همین فهرست نشان می‌دهد که مقانعی برخاسته از مدرسه کوفه و عراق است. بیشترین تأثیر او از دو تن از مشایخ کوفی است:

۱. ابوسعید عباد بن یعقوب رواجنی اسدی کوفی (متوفای ۲۵۰ ه.ق.) (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۱۹) صاحب چهار کتاب با نام اخبار المهدی، معرفة الصحابة، کتاب القضايا و مناقب اهل البيت (علیهم السلام) (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۳/۷) است.

۲. بکار بن احمد بن یسع همدانی: وی کتب متعددی در موضوعات مختلف فقهی تألیف کرده است (سبحانی، ۱۴۱۸: ۱۵۰/۳ و ۵۸۷) که مقانعی راوی الجناز (تستری، بی‌تا: ۳۵۹/۲) و دو کتاب الزکاة و الطهور بکار بود (طوسی، ۱۴۱۷: ۶۴ و ۹۶؛ اردبیلی، بی‌تا: ۱۲۵/۱).

۲.۱. شاگردان مقانعی

وی از شیوخ و راویان بزرگ کوفه و صاحب کرسی تدریس (ذهبی، بی‌تاب: ۷۵۹) و از صاحبان اجازه برخی علمای روزگارش بود. وجود شاگردانی مبرز همچون ابوالفرج اصفهانی (متوفای ۳۵۶ ه.ق.)، ابن سقاء (متوفای ۳۷۱ یا ۳۷۳ ه.ق.) (سمعانی، ۱۴۰۸: ۱۵۰/۷)، ابن ماهیار (زنده در ۳۲۸ ه.ق.) (طوسی، ۱۴۱۷: ۴۲۳) و شاگردانی که خود از مشایخ اعظم علمای شیعی بودند، همچون برادرزاده‌اش یحیی بن زید بن العباس بن الولید و محمد بن عمر بن الجعابی از مشایخ شیخ صدوق و شیخ مفید و ابوالفضل الشیبانی (متوفای ۳۸۷ ه.ق.) از مشایخ شیخ مفید و شیخ طوسی (آبازرگ طهرانی، ۱۳۹۰: ۱۸۸/۱، ۲۹۵ و ۳۳۲) نشان از مکانت علمی او دارد.

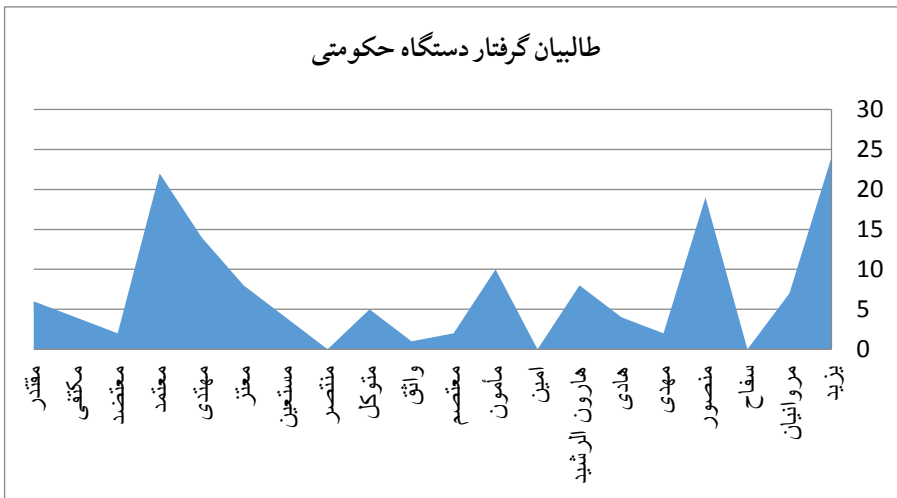
۳.۱. مذهب مقانعی

در منابع، سندی مبنی بر غیرشیعه بودن مقانعی نیامده است. اقامت وی در کوفه، خاستگاه تشیع، انتسابش به طایفه بجلیه و آل ابی اراکه که از اصحاب و محبان خاندان اهل بیت (علیهم‌السلام) بوده‌اند (البرقی، ۱۳۴۲: ۶ و ۷)، تسمیه وی به «علی»، تشیع مشایخ وی به‌ویژه بکار بن احمد و عباد رواجی که نه تنها شیعه، بلکه رافضی و غالی در رفض شمرده شده‌اند (امین حسینی عاملی، ۱۴۰۳: ۵۸۸/۳)، عنوان یگانه تألیفش فضل الشیعة، نقل روایات متعدد در فضایل و مناقب آل کساء (علیهم‌السلام) خاصه علی (علیه‌السلام) و جایگاه ممتاز معصومان (علیهم‌السلام)، مدح نکردن خلفای ثلاثه عامه، پیگیری مستمر اخبار طالبیان و قیام‌های شیعی که ابوالفرج به نقل از او در مقاتل الطالبیین آورده، وجود نام مقانعی و کتابش فضل الشیعة در تراجم شیعی و توثیق وی در کلام علمای شیعی، شاهدی بر تشیع وی و تقیدش به این مرام است. در تمییز نوع تشیع امامی یا زیدی، بررسی روایات فقهی و کلامی او فرض شیعه امامی بودن و اثنا عشری بودن وی را تقویت می‌کند.

فراوانی نقل احادیث نبوی در فضیلت و مرتبت حضرت علی و حضرت فاطمه و حسنین (علیهم‌السلام)، مناظره با ابوبکر و عمر در غصب خلافت امام علی (علیه‌السلام) (ابن طاووس، ۱۴۱۳: ۲۷۱/۱-۲۷۶)، لزوم اطاعت از اهل بیت عصمت و طهارت (نقوی، ۱۴۰۴: ۴۸/۲۰) و وصف مهدی منتظر که همان پیامبر (ص) و نهمین نسل از اولاد حسین (علیه‌السلام) است (الخرزازی، بی‌تا: ۱۰۵/۱) با تأکید بر نفی مهدویت نفس زکیه و نقل روایات فقهی سنت تختّم در دست راست (حر عاملی، بی‌تا: ۸۳/۵) و جواز نکاح متعه (ابن عدی، ۱۴۱۸: ۲۱۸/۳) برخلاف نظر زیدیه، ادله‌ای دیگر بر تشیع امامی او است. قطعاً با ارزیابی سند و محتوای کلیه روایات موجود از او، می‌توان با قطعیت از مذهب او گفت.

۴.۱. زمانه مقانعی و بستر سیاسی فرهنگی تألیف فضل الشیعة

قرائنی همچون سال وفات مقانعی (متوفای ۳۱۰ ه.ق.) و استادان و شاگردانش، مبین و معین سال‌های حیات علمی او و تدوین فضل الشیعة در نیمه دوم قرن سوم ه.ق. است. این دوران، مشحون از حوادثی است که بستر مناسبی را برای زایش مکاتب فکری فراهم آورد. مواجهه اندیشه‌های صاحبان مذاهب، بروز و ظهور فرق فکری و اعتقادی سیاسی و برپایی کرسی‌های تحقیق و تدریس در مباحث کلامی و حدیثی را به دنبال داشت. پیدایش فرق متعدد شیعی در این دوران، حکایت از نفوذ افکار التقاطی بر تفکر اصیل اسلامی حول اصل امامت دارد. به موازات تبلیغات فکری و فرهنگی، تحركات سیاسی اجتماعی اصحاب مذاهب نیز به اوج خود رسید. نمودار ذیل نشان‌دهنده فراوانی طالبیان شهید یا محبوس در زمان هر یک از خلفا، طبق گزارش مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی است، چنان‌که از سال‌های خلافت معتز به بعد، یعنی مهتدی (خلافت ۲۵۵-۲۵۶) و به‌ویژه معتمد (خلافت ۲۵۶-۲۷۹ ه.ق.) بالاترین سطح از درگیری بین گروه‌های مختلف طالبیان با یکدیگر و با سران حکومتی گزارش شده است (اصفهانی، ۱۳۸۹: ۸۹۶-۹۱۱).

به‌علاوه، شهادت امام هادی (علیه السلام) (۲۵۴ ه.ق.) و امام حسن عسکری (علیه السلام) (۲۶۰ ه.ق.) و آغاز امامت امام مهدی (علیه السلام) و غیبت صغرا حکایت از اختناق و فشار شدید بر ضد علویان در این زمانه

دارد. حکومت وقت و برخی فقها و علمای معاصر مقانعی که خود از رهبران فرّق و مذاهب به شمار می‌آمدند، سعی در به حاشیه راندن امامان معصوم شیعی و نادیده‌انگاری خط حقیقی امامت و جانشینی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، خصوصاً در موضوع مهدویت و انتظار، داشتند. در چنین اوضاع و احوالی، مقانعی، فضل الشیعة را تألیف کرد. محتوای روایات مقانعی گویای آن است که وی شخصیتی علمی است که بیشتر فعالیتش در حوزه آموزش، تدریس و تربیت شاگردان و نقل حدیث بود و نقش خود را در انتشار شعائر شیعی با وجود برخی خطرهای موجود ایفا کرد (سمعانی، ۱۴۰۸: ۳۸۵/۱۲؛ ذهبی، بی‌تاب: ۷۵۹).

۲. فضل الشیعة و اعتبارسنجی آن

اعتبارسنجی هر اثر تألیفی را می‌توان در دو محور «درونی» و «بیرونی» بررسی کرد:

۲.۱. اعتبارسنجی درونی

مهم‌ترین ملاک‌ها و معیارها در این زمینه که می‌توان با بررسی آنها هر متن کهن تاریخی را به آزمون گذاشت و اعتبارسنجی کرد، به شرح ذیل است:

۲.۱.۱. عنوان کتاب و صحت انتساب

اساسی‌ترین بحث در اعتبار کتاب، صحت انتساب کتاب به مؤلف آن است. مؤلف‌بودن هر راوی با مراجعه به کتاب‌شناسی‌های کهن شیعه، مشخصاً فهرس ابن ندیم، نجاشی و طوسی، احراز می‌شود (عمادی، ۱۳۸۸: ۵۲ و ۵۳). صاحبان الفهرست (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۹۲، ۲۸۸) و کفایة الاثر (الخرزاز القمی، بی‌تاب: ۳۳۰/۱) و معالم العلماء، نام تألیف مقانعی را فضل الشیعة گفته‌اند. ابن شهر آشوب می‌گوید مقانعی از مشایخ ابوالفرج اصفهانی بوده و در مقاتل الطالیین از آن روایت کرده است (ابن شهر آشوب، بی‌تاب: ۱۰۴). منابع متأخر نیز با استناد به آنچه شیخ طوسی آورده، مقانعی را مؤلف فضل الشیعة می‌دانند (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۲۶۸/۱۶؛ خویی، ۱۴۱۳: ۶۹/۱۲) اما هیچ توصیفی از فضل الشیعة نشده است. بنابراین، هیچ تردیدی در تألیف کتاب فضل الشیعة به دست مقانعی وجود ندارد.

۲.۱.۲. اصالت متن

پس از اثبات انتساب کتاب باید دید آیا روایات موجود دقیقاً برگرفته از همان کتاب اصلی است

و گرفتار گزینش یا اضافه و کم شدن بخش هایی از روایات نشده است؟ مبنای متقدمان شیعه در ارزش گذاری روایات، افزون بر وثاقت راوی، اطمینان بر وثاقت طرق انتقال مکتوب مد نظر بوده که باید روایات را در کتابی مشهور می یافتند (عمادی، ۱۳۸۸: ۱۸۱)، اما این روش برای منبعی امکان دارد که نسخه ای از آن باقی مانده، ولی فضل الشیعة منبع مفقودی است که برای آن طریقی ذکر نکرده اند (طوسی، ۱۴۱۷: ۲۸۸؛ خویی، ۱۴۱۳: ۶۸/۱۲، ۶۹). در این حالت می توان از طریق مقایسه روایات موجود در منابع در خور اعتماد که نسخه ای از منبع مفقود نزد صاحبان آن منابع بوده، به نتیجه رسید.

استنادات محدثان بنام شیعی و سنی پس از او به روایاتش، اولاً، نشان دهنده اعتبار این کتاب نزد آنان و ثانیاً با توجه به همخوانی متن و محتوای روایات، نشانی از اصالت کتاب فضل الشیعة و روایات آن در منابع متأخر است. استنادات ذیل نمونه هایی از این مقابله و مقایسه است. در استناد نخست متن روایت از هر دو منبع ذکر شده و در استنادات بعدی به ذکر مأخذ روایت در هر یک از منابع به دلیل لزوم رعایت اختصار اکتفا شده است. در تمامی اینها اختلاف متون لفظی و جزئی است و به اختلاف در مصادر برمی گردد و به اصل روایت خدشه ای وارد نمی کند.

۱. متن الارشاد شیخ مفید (متوفای ۴۱۳ ه.ق.): عبد الله بن بکیر، عن عبد الملك بن اسماعيل، عن أبيه، عن سعيد بن جبیر قال: إنَّ السَّنةَ التي يقوم فيها المهدي تُمَطَّرُ الأرضُ أربعاً وعشرين مطرةً، تُرى آثارها وبركاتها (مفید، ۱۴۱۴: ۳۷۳/۲).

متن الغيبة شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰ ه.ق.): أحمد بن علی الرازی، عن المقانعی عن بكار بن أحمد، عن حسن بن حسين، عن عبد الله بن بکیر، عن عبد الملك بن إسماعيل الاسدي، عن أبيه قال: حدثني سعيد بن جبیر قال: السنة التي يقوم فيها المهدي تمطر أربعاً وعشرين مطرة يرى أثرها وبركتها (طوسی، ۱۳۸۷: ۷۵۵).

۲. سخن امام صادق (علیه السلام) در رد مهدی بودن نفس زکیه در مقاتل الطالبيين (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۳۰۵ و ۳۰۶؛ مفید، ۱۴۱۴: ۱۹۳/۲).

۳. حدیث «أربع سورٍ شَبَّتِ النَّبِيُّ ﷺ»، در امالی (صدوق، بی تا: ۲۳۳؛ صدوق، ۱۴۰۳: ۱۹۹/۱؛ حر عاملی، بی تا: ۱۷۲/۶).

۴. حدیث «علی (علیه السلام) رَوَّجَ فَاطِمَةَ (علیها السلام)» در عمدة عیون صحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار (الحافظ ابن بطریق، بی تا: ۲۸۸/۱؛ مجلسی، بی تا: ۳۶۱/۳۵؛ تستری، بی تا: ۲۶۷/۱۴-۲۶۹).

۵. حدیث «کونوا مع الصادقین ... مع آل محمد علیهم السلام» در شواهد التنزیل (الحاکم

الحسکانی، ۱۳۹۳: ۳۴۳/۱؛ ابن‌عساکر، بی‌تا: ۴۲۱/۲؛ الثعلبی، ۱۴۲۰: ۱۰۹/۵؛ تستری، بی‌تا: ۲۷۵/۱۴).
۶. سخن امام حسن (علیه‌السلام) بعد از واگذاری خلافت به معاویه و بیان هدف خویش، در مقاتل الطالبيين (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۱۳۱-۱۳۳؛ ابن‌عساکر، ۱۴۰۰: ۲۰۱/۱).

۲. ۱. ۳. اهمیت و محتوای فضل الشیعة

اهمیت و تحلیل فضل الشیعة، منوط به آگاهی از موضوعات روایات آن است. ۱۴۶ روایت به نقل از مقانعی از منابع استخراج شده است. موضوعات گزارش‌های او را به چند دسته به شرح ذیل می‌توان تقسیم کرد:

۱. تاریخی: در این دسته از روایات، مقانعی به حوادث و مجاهدت‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) و رهبران شیعه در عصر نبوی و صدر اسلام و نیز دوران اموی و عباسی پرداخته است. این حوادث تاریخی به دو دسته تقسیم می‌شود: حوادث مربوط به امامان شیعه (علیهم‌السلام)؛ به قیام‌ها و مقاتل شیعیان.
دسته اول: مقانعی فقط به تاریخ و حوادث و مجاهدت‌های حضرت علی (علیه‌السلام)، امام حسن و امام حسین (علیهم‌السلام) پرداخته است که عبارت‌اند از: جنگ بدر (۱ روایت) (ابن‌عدی، ۱۴۱۸: ۱۱۲/۳)؛ سیره پیامبر ﷺ (۲ روایت) (بغوی، بی‌تا: ۱۲۴/۲؛ ابن‌عدی، ۱۴۱۸: ۲۳۸/۶)؛ خطبه جهادیه امام علی (علیه‌السلام) (۱ روایت) (طوسی، ۱۳۶۴: ۱۲۳/۴؛ کلینی، ۱۳۶۳: ۱۷۶/۱)؛ خطبه امام حسن (علیه‌السلام) پس از شهادت امام علی (علیه‌السلام) (۱ روایت) (هارونی، بی‌تا: ۲۵۷)؛ سخن امام حسن (علیه‌السلام) بعد از واگذاری خلافت به معاویه و بیان هدف خویش (۱ روایت) (اصفهانی، ۱۳۸۹: ۱۳۱-۱۳۳؛ ابن‌عساکر، ۱۴۰۰: ۲۰۱/۱)؛ سخن معاویه در نخیله و اقرار او به پای‌بند نبودنش به معاهده صلح (۱ روایت) (همان: ۷۷)؛ درباره معاویه (۱ روایت) (ابن‌عساکر، بی‌تا: ۱۵۵/۵۹ و ۱۵۶)؛ بیان موضع قبر حسین (علیه‌السلام) (۱ روایت) (الاصبغانی، ۱۴۱۲: ۵۸۱/۱).

دسته دوم: قیام‌های شیعی، بخشی از حیات سیاسی و مذهبی شیعه را به خود اختصاص داده است. از همین رو این موضوع از قرن دوم تا چهارم علاقه دانشمندان شیعه، از جمله مقانعی، را به خود جلب کرده و گاه حتی خود آنان در این قیام‌ها شرکت داشته یا معاصر آن بوده‌اند. نصر بن مزاحم منقری (متوفای ۲۱۲ ه.ق.) مؤلف وقعة صفین از جمله افرادی است که در قیام ابوالسرایا شرکت داشت و کتاب اخبار محمد بن ابراهیم و ابوالسرایا را نوشت (نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۲۸). مقانعی نیز مجاهدت‌های شیعیان را شرح داده است. روایاتش در این زمینه عبارت‌اند از: مقتل زید بن علی (علیه‌السلام) (۱۲ خبر) (اصفهانی، ۱۳۸۹: ۱۲۶، ۱۶۳، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۱-۲۳۷، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۸-۲۴۹).

(۲۵۱): محمد بن عبدالله نفس زکیه و مقتل او (۱۵ خبر) (همان: ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۵۶، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۶، ۴۱۱، ۵۴۸)؛ آل حسن (۳ خبر) (همان: ۳۱۹-۳۲۱، ۳۵۳، ۳۶۰، ۳۶۱)؛ مقتل یحیی بن زید (۱ خبر) (همان: ۲۴۸-۲۵۱)؛ ابراهیم بن عبدالله بن حسن (۴ خبر) (همان: ۴۶۵، ۴۶۶، ۵۰۵، ۵۱۰، ۵۴۱)؛ مقتل حسین بن زید بن علی (۴ خبر) (همان: ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸)؛ عیسی بن زید (۱ خبر) (همان: ۵۶۵)؛ شهید فخر و مقتل او (۴ خبر) (همان: ۶۰۵، ۶۱۴، ۶۲۲، ۶۳۶، ۶۳۷)؛ یحیی بن عبدالله (۳ خبر) (همان: ۶۴۴، ۶۷۴، ۶۷۵).

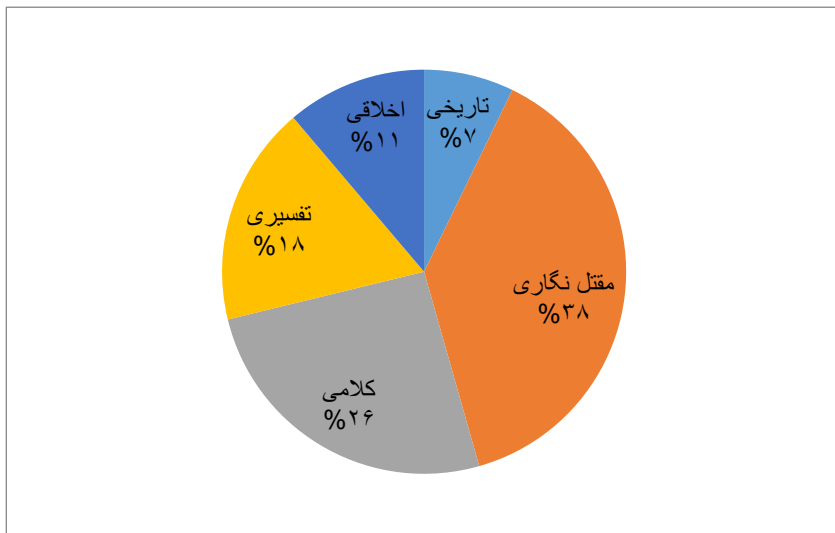
۲. عقاید و فضایل: بخشی از فضایل اهل بیت علیهم السلام با رویکردی کلامی و اعتقادی محل توجه محدثان و دانشمندان شیعه بوده و به عنوان حقانیت اهل بیت علیهم السلام در برابر مخالفان، به آنها احتجاج می شده است، مانند: تقدم علی علیه السلام در خلافت و مناظره با ابوبکر و عمر و مواخذه آنها به واسطه تعدی بر علی علیه السلام (۱ روایت) (ابن طاووس، ۱۴۱۳: ۲۷۱/۱-۲۷۶)؛ حدیث شجره واحده (۲ روایت) (ابن المغازلی، ۱۴۱۲: ۳۱۶/۱)؛ فضیلت و امامت علی علیه السلام، حسنین علیهم السلام، فاطمه علیها السلام و اهل بیت علیهم السلام (۱۴ روایت) (تستری، بی تا: ۳۳۷/۷، ۳۳۸، ۱۰/۱۶۶؛ ۳۶/۲۶، ۳۷، ۷۱/۱۸، ۷۲؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۲۰۶/۱؛ صدوق، ۱۴۱۷: ۴۶۷، ۳۸۳، ۳۸۴؛ ابن قولویه قمی، ۱۴۱۷: ۵۰/۱)؛ حدیث سدالابواب (۱ روایت) (النقوی، ۱۴۰۴: ۳۰۳/۱۵)؛ حضرت مهدی علیه السلام و مسئله ظهور و آخرالزمان (۱۳ روایت) (طوسی، ۱۳۸۷: ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۹، ۳۵۰، ۷۵۵، ۷۶۴؛ الخزاز، بی تا: ۱۰۶/۱، ۱۰۷، ۱۷۶ و ۱۷۷؛ شجری جرجانی، بی تا: ۳۷۷/۲)؛ اسرار خلقت (۱ روایت) (شجری جرجانی، بی تا: ۴۱۵/۲).

۳. قرآنی و تفسیری: بخشی از احادیثی که مقانعی ناقل آن است روایات تفسیری است که در تنویر آیات قرآن کریم و تفسیر و تبیین اشارات کلام وحی از سوی معصومان علیهم السلام آمده، اما گزینش این آیات با این ویژگی همراه است که جملگی بیانگر فضیلت و تفوق امامان شیعه و اهل بیت عصمت و طهارت بر دیگران است. در این بخش نیز مقانعی به آیاتی توجه کرده که شأن نزولشان به معرفی عترت طاهره پیامبر صلی الله علیه و آله به عنوان امامان شیعه پرداخته، و آنها را در کتاب فضل الشیعة آورده است. این روایات عبارت اند از: قرائت صدر سوره براءت توسط حضرت علی علیه السلام (۱ روایت) (مجلسی، بی تا: ۵۹/۹)؛ تفسیر چهارده آیه از قرآن کریم در فضیلت اهل بیت علیهم السلام (۱۵ روایت) (تستری، بی تا: ۵۶/۱۴، ۶۱-۶۳، ۱۶۷، ۱۶۸، ۲۵۷، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۶۸، ۲۶۹، ۴۳۸، ۴۸۹، ۵۲۱، ۴۹۰، ۵۲۲؛ مجلسی، بی تا: ۱۱۱/۲۹)؛ آیه و حدیث مباحله (یک روایت) (اصفهان، بی تا: ۵/۱۲ و ۶).

۴. اخلاقی: سیره اخلاقی معصومان علیهم السلام در ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی رکنی از ارکان سه گانه دین در کنار عقاید و احکام، زینت وجود شیعه است و نمی توان آن را از نظر دور

داشت. این روایات در عناوین ذیل گنجانده می‌شود: اخلاق نبوی: مشورت، نحوه رفتار با زنان و هدیه‌دادن (۳ روایت) (ابن‌عدی، ۱۴۱۸: ۱۸۱/۳، ۵۲۸/۱، خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۱۶/۲)؛ گفتار نیکو (۱ روایت) (صدوق، ۱۴۰۳: ۳۱۷/۱)؛ افضل الاعمال: نماز و جهاد و نیکی به والدین (۱ روایت) (شجرى جرجانی، بی‌تا: ۱۶۵/۲ و ۱۶۶)؛ توصیه به تقوا (۳ روایت) (همان: ۷۲/۱ و ۷۳؛ تستری، بی‌تا: ۳۷۶/۲۸)؛ ازدواج و تربیت فرزندان (۳ روایت) (ابن‌عدی، ۱۴۱۸: ۲۵۲/۳ و ۲۵۳؛ ۱۵۳/۴؛ حموی جویبی، بی‌تا: ۳۰۴/۲)؛ صدقه و فقیر و غنی (۲ روایت) (ابن‌عدی، ۱۴۱۸: ۵۲/۴؛ ۸۵/۳)؛ آزارنرساندن به حیوانات (۱ روایت) (همان: ۱۳۷/۴).

نمودار ذیل نشان‌دهنده فراوانی روایات مقانعی در هر یک از موضوعات مذکور است.

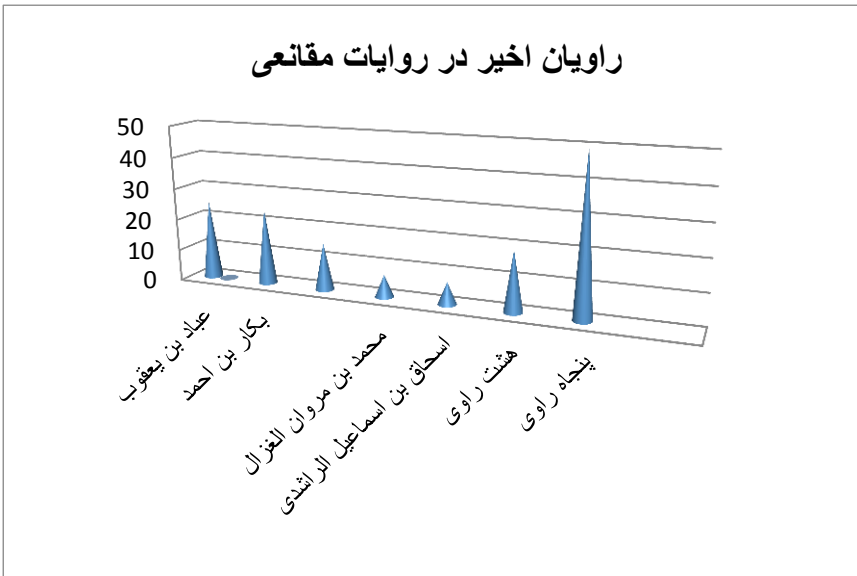
مقانعی با نقل روایات تفسیری و روایاتی از نبی اکرم ﷺ و ائمه علیهم‌السلام و اصحاب ایشان در تفضّل اهل بیت علیهم‌السلام و بخش‌هایی از زندگی رهبران شیعه کوشید تا فضیلت و برتری امامان شیعه به‌ویژه علی علیهم‌السلام و اهل بیت عصمت و طهارت را بر دیگران اثبات کند و فضیلتی را که مذهب شیعه با تکیه بر اصل امامت و انتظار بر سایر مذاهب و فرق اسلامی دارد ضمن بیان روایات کلامی، تاریخی، و اخلاقی متجلی کند. عنوان کتاب او ناظر به تفوق مذهب شیعه است. این نگاه اعتقادی به موضوع، مقانعی را از دیگر محدثان و مورخان شیعه که در باب فضل کوفه یا قم صاحب

تألیف‌اند، متمایز کرده است. مقانعی در حقیقت نگاه دقیق‌تری به موضوع داشته و هرچند فضل کوفه یا قم بخشی از فضایل شیعه محسوب می‌شود، اما جهت جغرافیایی و مکانی، مرتبه‌ای پایین‌تر از اصل مذهب و اصول حاکم بر آن است. در نگاهی وسیع‌تر، همه روایات او زیرمجموعه موضوعی کلی است و رویکرد مقانعی در تألیف فضل الشیعة بر عنوان فضایل نگاری استوار است و فضل الشیعة درباره برتری و تفوق مذهب شیعه بر سایر فرق سخن گفته است، هم در بُعد عقیدتی و کلامی و هم اخلاقی و رفتاری و عبادی.

به دو دلیل، با قطعیت، همه روایات را مأخوذ از کتاب فضل الشیعة می‌دانیم. نخست اینکه، ذیل هر یک از بخش‌های فوق‌ده‌ها روایت موجود است و در عناوین زیرمجموعه هم این تبویب و تعدد به چشم می‌خورد. به‌علاوه هر یک از دانشمندان پسینی در تألیفاتشان به فراخور موضوع کتاب خود به روایات او استناد کرده‌اند، چنانچه ابوالفرج در مقاتل الطالبیین گزارش‌های تاریخی (اصفهانی، ۱۳۸۹: ۳۱، ۵۵، ۱۳۱، ۵۶، ۱۳۳، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۴۸، ۳۱۹، ۳۴۶، ...) و شیخ طوسی در الغیبة روایات مربوط به آخرالزمان و حضرت مهدی علیه السلام (طوسی، ۱۳۸۷: ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۹، ۳۵۰، ۷۶۴، ...) و تستری در احقاق الحق و ازهاق الباطل روایات کلامی او (تستری، بی‌تا: ۲۳/۴، ۱۴۴/۸، ۱۶۶/۱۰، ...) را آورده‌اند. اگرچه اکنون این روایات به صورت پراکنده موجود است ولی، فضل الشیعة در اختیار علمای پس از او بوده و از آن بهره‌جسته‌اند و همینک با گذر زمان مفقود شده است.

۲. ۱. ۴. منابع و اسناد کتاب

در سنجش تعداد و نسبت راویان اخیر در روایات مقانعی میزان تکیه او بر اخذ حدیث از استادانش آشکار می‌شود. تقریباً ثلث روایاتش از دو استادش عباد رواجنی و بکار است. صد روایت مابقی را از بیش از ۶۰ نفر از راویان نقل کرده‌اند. بدین ترتیب او به‌گزینه‌ی در انتخاب راوی و روایات دست زده است و این علاوه بر اینکه امتیازی برای مؤلف و تألیف محسوب می‌شود، حکایت از جایگاه علمی او دارد.

پس از بررسی راویان، منابع او را بررسی می‌کنیم. اعتبار منابع و اسناد هر تألیفی، از شاخصه‌های اصلی اعتبارسنجی آن است. هر اندازه منابع استفاده‌شده، دست اول و به حادثه نزدیک‌تر و معتبر باشد، آن منبع اعتبار بیشتری می‌یابد و گاه داده‌هایش منحصر به فرد می‌شود. عکس این مسئله نیز به همان میزان از اعتبار علمی آن منبع می‌کاهد. بنابراین، با شناسایی منابعی که مقانعی استفاده کرده، میزان اعتبار این کتاب شناخته خواهد شد. منابع فضل الشیعة، برخی دفترهای مکتوب و برخی روایات شفاهی بوده است.

الف. منابع مکتوب

بر اساس قواعد تمییز روایات شفاهی از مکتوب می‌توان بهره‌گیری ایشان را از منابع مکتوب پیشین به اثبات رساند. برخی گزارش‌های مقانعی «روایاتی بلند و طولانی» است. خبر مباهله (اصفهانی، بی‌تا: ۵/۱۲ و ۶)، خبر تحویل قبله (ابن‌سیدالناس، ۱۳۵۶: ۳۰۶/۱-۳۱۱)، مقتل زید بن علی (اصفهانی، ۱۳۸۹: ۲۲۰-۲۳۳)، مقتل یحیی بن زید (همان: ۲۴۸-۲۵۱)، مقتل شهید فح (همان: ۶۱۴-۶۳۰)، روایاتی طولانی است که به جز او، از دیگر مورخان با اسناد مختلف نقل شده که نشانه نقل از یک یا چند منبع مکتوب است.

بر پایه قاعده «تکرار زیاد نام استاد و شاگرد» در سلسله سند بسیاری از روایات، بهره‌برداری او از کتب استادانش آشکار است. با توجه به تناسب عنوان و محتوای روایات، ده‌ها منبع مکتوب شناسایی شد که به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم. مآخذ این روایات در منابع پسینی در بحث پیش ذکر شد.

راوی	نام کتاب	روایات مقانعی
عباد بن یعقوب رواجنی (متوفای ۲۵۰ ه.ق.)	مناقب اهل بیت	۳ خبر درباره فضیلت و امامت علی (ع)، ۱ خبر درباره حب‌الحسنین (ع)
عباد بن یعقوب رواجنی (متوفای ۲۵۰ ه.ق.)	معرفة الصحابه	مناظره با ابوبکر و عمر در تقدم علی (ع) در خلافت؛ رایات خمس و علی (ع) صاحب رایت متقین در روز قیامت؛ خبر اعتراض به امام حسن (ع) پس از واگذاری خلافت به معاویه؛ فرمایش پیامبر (ص) درباره معاویه؛ ۳ خبر درباره زید بن علی (ع)؛ ۲ خبر درباره صاحب فسخ؛ ۱ خبر درباره عیسی بن زید؛ ۱ خبر درباره یحیی بن عبدالله
عباد بن یعقوب رواجنی (متوفای ۲۵۰ ه.ق.)	اخبار المهدي	خبر دستگیری عبدالله محض؛ ۴ خبر درباره نفس زکیه محمد بن عبدالله مهدی
بگار بن احمد السبع الهمدانی		۱۲ روایت درباره نفس زکیه؛ ۱ روایت درباره ابراهیم بن عبدالله؛ ۲ روایت درباره مباحله؛ ۹ روایت درباره حضرت مهدی (عج) و یک روایت اخلاقی
نصر بن مزاحم منقری (متوفای ۲۱۲ ه.ق.)	المناقب (نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۲۸)	حدیث سداالابواب و ۱ روایت تفسیری درباره مودت با اهل بیت (ع) و ۱ روایت درباره عبدالله بن حسن (ع)
عمرو بن ابی المقدم ثابت بن هرمز (متوفای ۱۷۰ ه.ق.)	دفتر حدیثی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۹۰)	روایت اعتراض به امام حسن (ع) پس از معاهده صلح و روایت اقرار معاویه به پای‌بندنبودنش به معاهده

۷	ابان بن تغلب (متوفای ۱۴۱)	کتاب الفضایل (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۷/۱)	خبری در لزوم تبعیت از اهل بیت (ع) از استادش جعفر بن محمد الحسین
۸	علی بن حسان	کتاب (طوسی، ۱۴۱۷: ۹۵/۱)	خبری از حسن بن علی بن هاشم در تربیت یحیی بن عبدالله به همت امام جعفر صادق (ع)
۹	ابوحمزه ثمالی (متوفای ۱۵۰ ه.ق.)	کتاب الزهد (طوسی، ۱۴۱۷: ۴۱ و ۴۲)	نقل روایتی اخلاقی از طریق ابراهیم بن بشر بن خالد عبدی
۱۰	اصبغ بن نباته (متوفای اواخر قرن ۱)	مقتل امام حسین (ع) (طوسی، ۱۴۱۷: ۸۵/۱ و ۲۹۶)	روایت موضع قبر حسین (ع) از استادش جعفر بن محمد بن الحسین
۱۱	مَسْعَدَةُ بن صَدَقَةَ عبدی (از اصحاب امام صادق (ع) و امام کاظم (ع))	خطب امیرالمؤمنین (ع) (نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۱۵)	خطبه جهادیه امام علی (ع) از اسماعیل بن اسحاق الراشدی
۱۲	عبیدالله بن علی بن ابی رافع (متوفای ۸۰ ه.ق.)	اخبار ابی رافع (نجاشی، ۱۴۱۶: ۵/۱)	خبر مباحله پیامبر با اسقف‌های بزرگ نجران

ب. منابع شفاهی

برخی از افراد واقع در سلسله سند تعدادی از گزارش‌های تاریخی مقانعی، در شمار مؤلفان و صاحبان دفترهای حدیثی نیستند و در کتاب‌شناسی‌ها اطلاعات اندکی از آنها وجود دارد. راویان این روایات استادان مقانعی یا معاصران او هستند که وی شفاهاً این روایات را از ایشان شنیده و در تألیفش به ثبت رسانده است. محمد بن مروان الغزال (اصفهانی، ۱۳۸۹: ۲۲۰-۲۲۷؛ ابن‌سیدالناس، ۱۳۵۶: ۳۰۶/۱-۳۱۱) و اسماعیل بن اسحاق الراشدی (اصفهانی، ۱۳۸۹: ۲۱۶؛ طوسی، ۱۳۶۴: ۱۲۳/۶) و

علی بن احمد البنانی (اصفہانی، ۱۳۸۹: ۵۴۱) از آن جمله‌اند.

درباره روایات مقانعی از بکار بن احمد باید گفت، بکار از مشایخ مقانعی است و کتب متعددی در موضوعات مختلف فقهی تألیف کرده که گویای تبحر وی در این زمینه است. تألیفات بکار از جمله منابع مفقود است. کتاب الطهور، کتاب الزکاة، کتاب الجنائز، کتاب الحج، و کتاب الجامع از جمله کتاب‌هایی است که وی مصنف آن است (سبحانی، ۱۴۲۰: ۱۵۰/۳، ۵۸۷) و از محتوایشان در معاجم و منابع، خبری در دست نیست. مقانعی راوی کتاب‌های الزکاة و الطهور و کتاب الجنائز بکار بن احمد بوده است (طوسی، ۱۴۱۷: ۶۴ و ۹۶، رقم ۱۲۹، ترجم بکار؛ اردبیلی، بی‌تا: ۱۲۵/۱).

مقانعی در طریق شیخ طوسی به دو کتاب الزکاة و الطهور از بکار قرار دارد: «أخبرنا به أحمد بن عبدون عن علی بن محمد بن الزبیر القرشی عن علی بن العباس عنه» (طوسی، ۱۴۱۷: ۳۹) اما هیچ یک از روایات بازبایی شده مقانعی با این سند نیست. وی ۲۴ روایت به نقل از بکار بن احمد دارد. ۹ روایت درباره نفس زکیه، ۱ روایت درباره ابراهیم بن عبدالله، ۱ روایت درباره حضرت فاطمه (علیها السلام)، حدیث مباحله، ۱۰ روایت درباره حضرت مهدی (علیه السلام) و ۱ روایت درباره اسرار خلقت از طریق بکار بوده است. شیخ طوسی ۱۲ روایت در باب ظهور مهدی (علیه السلام) در کتاب الغیبة خود به نقل از مقانعی ذکر کرده که از این میان، ۱۰ روایت از بکار بن احمد است (طوسی، ۱۳۸۷: ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۹، ۳۵۰، ۷۵۵، ۷۶۴)، این در حالی است که از یک سو هیچ کدام از این روایات، فقهی نیست و از سوی دیگر عناوین کتب بکار تاریخی یا کلامی نیست. بنابراین، نمی‌توان با اطمینان گفت که روایات مقانعی از بکار از این کتاب‌های بکار بوده است، مگر یکی از این احتمالات را بپذیریم:

۱. بکار به مناسبتی که بر ما پوشیده است این روایات تاریخی را در یکی از این کتب فقهی خود آورده است.

۲. این روایات از کتاب الجامع بوده که دقیقاً معلوم نیست موضوعش چه بوده و شاید مجموعه‌ای از احادیث بکار بوده است.

۳. بکار دفترچه حدیثی دیگری داشته، اما چون به دست فهرست‌نگارانی همچون نجاشی و شیخ طوسی نرسیده، از آن نام نبرده‌اند.

۴. این روایات تاریخی مقانعی از بکار به صورت شفاهی به مقانعی انتقال یافته است. بنابراین، چنانچه تمام یا بخشی از روایات تاریخی مقانعی از بکار با همان طریق شیخ طوسی

یا طرق دیگری که برای کتاب‌های بکار گفته شده، می‌بود یا مقانعی به استفاده خود از این دو کتاب یا کتاب‌های دیگر بکار تصریح یا اشاره می‌کرد یا حتی از حیث موضوعی با کتاب‌های بکار همخوانی داشت، امکان این احتمال بود که روایات مقانعی را برگرفته از آنها بدانیم، ولی با توضیحاتی که داده شد چنین احتمالی در حال حاضر منتفی است. بر این اساس، روایات مقانعی از بکار را باید شفاهی دانست، مگر آنکه از طریقی ثابت شود که بکار دفترچه حدیثی دیگری داشته که نزد فهرست‌نگارانی همچون شیخ طوسی یا نجاشی نرسیده و به همین دلیل از آن نام نبرده‌اند یا احتمال دوم (از کتاب الجامع) را بپذیریم.

۲.۲. اعتبارسنجی بیرونی

درباره هر متن کهن تاریخی مباحثی بیرونی از جمله شخصیت علمی نویسنده، اوضاع اجتماعی و سیاسی حاکم در زمان تألیف کتاب و پیش‌فرض‌های ارزشی و تاریخ‌نگاری مؤلف مطرح خواهد بود. بررسی هر یک از این مباحث در نقد و ارزیابی و ارزش‌گذاری کتاب مفقود اهمیت دارد.

۲.۲.۱. شخصیت علمی مقانعی و جایگاه کتابش نزد دانشمندان

به یقین مکانت علمی نویسنده و تخصص و اشرافش بر موضوعات علمی سبب ارزشمندی تألیفاتش خواهد بود. گفته شد که مقانعی از چنین اعتبار و جایگاه علمی‌ای برخوردار است. علمای شیعه و اهل سنت وی را توثیق کرده‌اند و با عبارت «شیخ المحدث الصدوق» (هارونی، بی‌تا: ۶۶۹؛ البحرانی، بی‌تا: ۴۲۳/۱؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۲۶۳/۱۱) و «ثقه نبیل» و «ثقه صدوق» (مجموعه من المؤلفین، ۲۰۰۱: ۴۶۴) توصیف شده است. با توجه به روایات موجود از او، می‌توان گفت دفتر حدیثی مقانعی از همان ابتدا در دسترس کسانی از علما بوده که از آن در تدوین و تألیف کتاب‌های خود بهره برده‌اند. این مسئله گویای اعتبار و ارزش کتاب و نویسنده نزد دانشمندان است.

سیر ورود بخشی از روایات تاریخی مقانعی به منابع پسین از طریق کتاب مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی (متوفای ۳۵۶ ه.ق.) صورت گرفته است. شیخ مفید (۳۳۸-۴۱۳ ه.ق.) نسخه‌ای از مقاتل الطالبیین به خط ابوالفرج را در دست داشته و در الارشاد از آن بهره برده است (مفید، ۱۴۱۴: ۲۵۳). وی در الارشاد روایتی از مقانعی را درباره نفس زکیه ذکر کرده و سند این روایت را به طور کامل آورده است (همان: ۲۷۳/۲). همچنین، چون شیخ مفید در الارشاد احادیث را به صورت مرسل

آورده و شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰ ه.ق.) در الغیبة (طوسی، ۱۳۸۷: ۷۵۵) همان روایت را با سلسله سند کامل با رجال پایانی منتهی به امام و متصل ذکر کرده، مقایسه روایات مقانعی در کتب استاد و شاگرد، در باب علائم ظهور، نشانگر آن است که شیخ طوسی فضل الشیعة را در اختیار داشته و بر سلسله راویان سند واقف بوده است. علاوه بر علمای شیعه، تعداد در خور توجهی از علمای اهل سنت نیز به گزارش‌های کتاب فضل الشیعة اعتماد کرده و در یک یا چند اثر خود روایات آن را انعکاس داده‌اند. نام ایشان و تألیفاتشان در بررسی موضوعات فضل الشیعة آمد. وجود این روایات در منابع متأخر نیز نشان از اهمیت محتوایی آن دارد. از ۱۴۶ روایت او، ۴۸ روایت در مقاتل الطالبیین و ۹۸ روایت در سایر منابع آمده است.

۲.۲.۲. تاریخ‌نگاری مقانعی

مقانعی نیز همچون دیگر مورخان سده‌های نخستین اسلامی، در تکوین و گسترش تاریخ‌نگاری اسلامی، به‌ویژه تاریخ‌نگاری شیعه، نقش مهمی دارد. وی با استفاده از منابع دست اول، گزارش‌ها و اخبار را نقل کرده است. مقانعی شاگرد مکتب تاریخ‌نگاری عراقی با پای‌بندی بسیار بر «اسناد» است. این ویژگی به کتاب و روایات او اعتباری خاص بخشیده است. او به نقد و تحلیل و ارزیابی روایات منقول خود نپرداخته یا به روش مقایسه دست نزنده، بلکه بیشتر نقل‌هایش در شخصیت‌شناسی و بیان حالات افراد و بزرگان دین است که به نقل از رسول خدا ﷺ و امامان معصوم علیهم‌السلام یا شاهدان عینی بوده و گاه خود شاهد است.

حُسن دیگر فضل الشیعة، بیان و تشریح اوضاع سیاسی و اجتماعی آن روزگار است. هر چه سند به زمان وقوع حادثه نزدیک‌تر باشد روایت اعتبار بیشتری خواهد داشت (طبری، ۱۸۷۹: ۷/۱). به گواهی ابوالفرج، سرشناسان و بزرگان کوفه از جمله برخی از دوستان و استادان مقانعی در قیام‌ها شرکت داشته‌اند و او کوشیده است از ایشان، مستقیم یا با واسطه گزارش‌های خود را دریافت و نقل کند. مانند استادش، عباد بن یعقوب رواجی که با محمد بن قاسم بن علی مدتی همراه بود (اصفهانی، ۱۳۸۹: ۸۰۸) و یحیی بن صالح الطیالسی که از حاضران در قیام زید بن علی بود و مقتل زید را از او نقل کرده است (همان: ۲۲۱-۲۳۷، ۲۴۸-۲۵۱).

۳.۲.۲. تاریخ‌نگاری مقانعی

تاریخ‌نگاری مقانعی بخشی از منظومه تاریخ‌نگاری علوی با مؤلفه‌های آن است که با محوریت

اهل بیت علیهم‌السلام، خاصه حقانیت امام علی علیه‌السلام در مسئله خلافت و نیز موضوع مهدویت و شعائر شیعه متجلی است. این مؤلفه‌ها مبتنی بر متن روایات او است. بر این اساس، تاریخ‌نگری مقانعی از نوع کلامی تاریخی با رویکرد فضایل‌نگاری است که بخش بسیار مهمی از تلاش علمی محدثان و مورخان اسلامی را به خود اختصاص داده است. حوزه روایات او از تاریخ پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تا حضرت مهدی عج و ظهور ایشان را در بر گرفته و با چنین رویکردی است.

روایات تفسیری او هم گویای آن است که وی در گزینش آیات و تفسیر نیز بر جنبه کلامی بر پایه اثبات حقانیت جانشینی و امامت حضرت علی علیه‌السلام و فضیلت ایشان بر دیگران تأکید می‌کند. وی معتقد است «ولایت علی علیه‌السلام مرز بین ایمان و بی‌ایمانی است» (حاکم الحسکانی، ۱۳۹۳: ۱۶۹/۱؛ تستری، بی‌تا: ۵۲۱). با تأکید بر مؤلفه «حب و دوستی»، دو مؤلفه مهم «علم» و «عصمت» امام را مطرح می‌کند. او با نقل احادیث مباحله، کساء و آیه تطهیر و حدیث نبوی «اللهم هؤلاء اهل بیتی و عترتی فاذهب عنهم الرجس و طهرهم تطهیرا» (ابن‌المغازلی، ۱۴۱۲: ۲۵۵/۱) از عصمت امام می‌گوید و با چنین نگاهی و مطرح کردن روایاتی همچون «انما مثل اهل بیتی فیکم کمثل سفینة نوح من رکبها نجا و من تخلف عنها غرق» (شجری جرجانی، بی‌تا: ۷۵۲/۱) و «نحن الذین افترض الله مودتنا و ولایتنا» (هارونی، بی‌تا: ۲۵۷) اصل و جوب اطاعت از امام معصوم و ولایت آنان را تبیین کرده است. با وجود فراوانی روایات تاریخی‌اش در توصیف امامان زیدی، وجهه روشنگری مقانعی در زدودن اعتقاد باطل مهدویت نسبت به آنها، روشن است. روایات او در زمینه نشانه‌های ظهور و قیام قائم آل محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در آخرالزمان، مبین اعتقاد او به امامت حضرت مهدی عج، فرزند از نهمین نسل امام حسین علیه‌السلام (الخزاز، بی‌تا: ۱۰۵/۱) است. بنابراین، مضمون و محتوای روایات تاریخی و کلامی که مقانعی نقل کرده، جلوه‌ای از مکتب تاریخ‌نگاری علوی است که با گرایش به اهل بیت علیهم‌السلام و علویان در صدد تبیین و اثبات جایگاه والای امامان شیعی بر دیگران و نمادها و شعائر شیعی است.

نتیجه

علی بن عباس مقانعی کوفی (متوفای ۳۱۰ ه.ق.) از جمله محدثان و مورخان کوفی قرن سوم ه.ق. است که هیجانات سیاسی اجتماعی زمانه سبب نشد جز فعالیت در حوزه آموزش و تدریس به کار دیگری مشغول شود. از مشایخش ابوسعید عباد بن یعقوب رواجی اسدی کوفی (متوفای ۲۵۰ ه.ق.) و بکار بن احمد بن الیسع الهمدانی هستند. علمای شیعه و اهل سنت وی را توثیق کرده‌اند. شیخ طوسی و صاحبان معاجم و رجال او را مصنف فضل الشیعة می‌دانند که اکنون در شمار کتب مفقود است. استخراج ۱۴۶ روایت مقانعی از متن منابع حدیثی قرن چهارم به بعد، تصویری از کتاب فضل الشیعة را می‌نمایاند. با بررسی در دو بخش درونی و بیرونی اعتبار فضل الشیعة ارزیابی شد. در حوزه درونی، وجود عنوان کتاب در الفهرست شیخ طوسی و انتساب آن به مقانعی، استنادات فراوان اساطین شیعی قرن چهارم به بعد به روایاتش، بررسی محتوایی و موضوعی روایات، منابع مقانعی در این کتاب، معطوف نظر بود. با توجه به وثاقت مقانعی نزد علمای شیعی و سنی، تسلط او بر موضوع و محتوای اثرش، جایگاه علمی وی و اثرش نزد علمای قرن چهارم به بعد، می‌توان گفت در حوزه بیرونی نیز فضل الشیعة اعتبار والایی دارد.

روش تاریخ‌نگاری او روایی و شاگرد مکتب تاریخ‌نگاری عراق است. تاریخ‌نگاری مقانعی از نوع کلامی تاریخی با رویکرد فضایل‌نگاری است. گرایش علوی‌اش به‌وضوح دیده می‌شود. تاریخ‌نگاری مقانعی بخشی از منظومه تاریخ‌نگاری علوی با مؤلفه‌های آن است که با محوریت اهل بیت علیهم‌السلام و به‌خصوص حقانیت امام علی علیه‌السلام در مسئله خلافت و نیز موضوع مهدویت متجلی است.

منابع

- آذرنوش، آذرتاش؛ بهرامیان، علی (۱۳۶۹). «ابوالفرج اصفهانی»، در: دانش‌نامه بزرگ اسلامی، زیر نظر: سید کاظم بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳). الذریعة الى تصانیف الشيعة، بیروت: دار الاضواء.
- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۳۹۰). طبقات اعلام الشيعة، ویراستار: علی نقی منزوی، بیروت: دار الکتب العربی.
- ابن الجزری، محمد بن محمد بن یوسف (۱۳۵۱). غاية النهاية فی طبقات القراء، بی‌جا: مکتبه ابن تیمیة.
- ابن العماد حنبلی، عبد الحی ابن احمد (۱۴۰۶). شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، به کوشش: عبد القادر الارناؤوط، دمشق: دار ابن کثیر.
- ابن المغازلی (۱۴۱۲). مناقب الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، تحقیق: جعفر هادی الدجیلی، بیروت: دار الاضواء.
- ابن سید الناس الیعمری، محمد بن محمد (۱۳۵۶). عیون الأثر فی فنون المغازی والشمال والسیر، قاهره: بی‌نا.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی‌تا). معالم العلماء، قم: بی‌نا.
- ابن طاووس، سید رضی الدین (۱۴۱۳). الیقین باختصاص مولانا علی بامرہ المؤمنین، تحقیق: انصاری، قم: مؤسسه دار الکتب الجزائری.
- ابن عدی، ابو احمد (۱۴۱۸). الكامل فی ضعفاء الرجال، تحقیق: عادل احمد ابو الموجود، علی محمد معوض، بیروت: الکتب العلمیة.
- ابن عساکر، علی بن الحسن (۱۴۰۰). تاریخ امام حسن (علیه السلام)، تحقیق: محمد باقر محمودی، بیروت: مؤسسه المحمودی.
- ابن عساکر، علی بن الحسن (بی‌تا). تاریخ مدینة دمشق، تحقیق: علی شیری، بی‌جا: دار الفکر.
- ابن قولویه قمی، جعفر بن محمد (۱۴۱۷). کامل الزیارات، تحقیق: غفاری، طهران: بی‌نا.
- ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم (۱۴۰۵). لسان العرب، قم: نشر ادب حوزه.
- ابوالفرج الاصفهانی، علی بن الحسین (۱۳۸۹). مقاتل الطالبيين، ترجمه: بهراد جعفری، تهران: نشر جعفری راد.
- ابوالفرج الاصفهانی، علی بن الحسین (بی‌تا). الاعانی، بیروت: دار صادر.
- اردبیلی، محمدعلی (بی‌تا). جامع الرواة، بی‌جا: مکتبه المحمدی.
- الاصبهانی، ابو نعیم احمد بن عبد الله (۱۴۱۲). دلائل النبوة لابی نعیم، بیروت: دار النفائس، الطبعة الثالثة.
- امین حسینی عاملی، سید محسن بن عبد الکریم (۱۴۰۳). اعیان الشيعة، بیروت: دار التعارف.
- البحرانی، السید هاشم (بی‌تا). مدینة المعاجز الائمة الاثنی عشر و دلائل الحجج علی البشر، بی‌جا: مؤسسه المعارف الاسلامیة، در: www.Eshia.ir

على بن عباس مقانعي و بررسی کتاب فضل الشیعة: جزء پڑھوی با... / ۲۰۳

البرقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۴۲). الرجال (رجال برقی)، تصحیح: حسن مصطفوی، تهران: دانشگاه تهران. البغدادی، ابن النجار (۱۴۱۷). ذیل تاریخ بغداد، تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة.

البغوی، حسین بن مسعود (بی تا). الانوار فی شمائل النبی المختار، در: www.Eshia.ir

تستری، قاضی نورالله (بی تا). احقاق الحق و ازهاق الباطل، در: نرم افزار نور.

ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۰). تفسیر ثعلبی: الكشف والبيان، تحقیق: الامام ابی محمد بن عاشور، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

الحافظ ابن بطریق، یحیی بن الحسن (بی تا). عمدة عیون صحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار، قم: مؤسسة نشر الاسلامی، در: www.Eshia.ir

الحاکم الحسکانی (۱۳۹۳). شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، تحقیق: محمد باقر المحمودی، بی جا: مؤسسة الطبع والنشر، در: www.Eshia.ir.

حر عاملی، محمد بن حسن (بی تا). وسائل الشیعة، در: نرم افزار نور.

حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱). خلاصة الاقوال، تحقیق: جواد قیومی، قم: مؤسسة النشر الاسلامی.

حموی جوینی، ابراهیم بن محمد (بی تا). فرائد السمطین، مستنسخ و محقق: محمد باقر محمودی، بی جا: مؤسسة المحمودی.

الخزاز القمی، علی بن محمد (بی تا). کفاية الأثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر، تحقیق: سید عبد الطیف الحسینی کوه کمری الخوی، ج ۱، قم: بیدار، در: www.Eshia.ir.

خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷). تاریخ بغداد او مدينة السلام، تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة.

خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۳). معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الروات، بی جا: بی نا.

ذهبی، احمد بن عبید الله (۱۴۱۳). سیر اعلام النبلاء، تحقیق: شعیب الارنؤوط و حسین الاسد، بیروت: مؤسسة الرسالة.

ذهبی، احمد بن عبید الله (۱۹۹۶). العبر فی خبر من غیر، کویت: مطبعة حكومة الكويت.

ذهبی، احمد بن عبید الله (بی تا الف). تاریخ اسلام، تحقیق: ط تدمری، در: www.Eshia.ir.

ذهبی، احمد بن عبید الله (بی تا ب). تذكرة الحفاظ، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

الربعی، ابو سلیمان (۱۴۱۰). تاریخ مولد العلماء و وفیاتهم، تحقیق: د. عبد الله احمد سلیمان الحمد، الرياض: دار العاصمة.

سبحانی، جعفر (۱۴۲۰). موسوعة طبقات الفقهاء، تحقیق: لجنة العلمية فی مؤسسة الامام الصادق (عليه السلام)، بیروت: دار الاضواء.

سمعانی، عبد الکریم بن محمد (۱۴۰۸). الانساب، تحقیق: عبد الله عمر البارودی، بیروت: دار الجنان.

شجرى جرجانى (بى تا). امالى الخمسية، در: نرم افزار نور.

صدوق، ابى جعفر محمد بن على (۱۴۰۳). خصال، تصحيح و تحقيق: على اكبر غفارى، قم: منشورات جامعة المدرسين.

صدوق، ابى جعفر محمد بن على (۱۴۱۷). الامالى، تحقيق: قسم الدراسات الاسلامية، قم: مؤسسة البعثة.

صدوق، ابى جعفر محمد بن على (بى تا). معانى الاخبار، تحقيق: على اكبر غفارى، بيروت: دار المعرفة.

طبرى، أبو جعفر محمد بن جرير (۱۸۷۹). تاريخ الامم والملوك، ليدن، در: www.Eshia.ir.

طوسى، محمد بن الحسن (۱۳۶۴). التهذيب الاحكام، تصحيح: محمد آخوندى، تهران: دار الكتب الاسلامية، چاپ چهارم.

طوسى، محمد بن الحسن (۱۳۸۷). الغيبة، تحقيق: مجتبى عزيزى، قم: انتشارات جمكران.

طوسى، محمد بن الحسن (۱۴۱۴). الامالى، تحقيق: مؤسسه البعثة، قم: دار الثقافة.

طوسى، محمد بن الحسن (۱۴۱۷). الفهرست، تحقيق: جواد القيوومى، بى جا: مؤسسة النشر الفقاهة.

عمادى حائرى، سيد محمد (۱۳۸۸). بازسازى متون كهن حديث شيعه: روش، تحليل، نمونه، تهران: كتابخانه موزه و مركز اسناد مجلس شورى اسلامى، قم: دارالحدیث.

كلينى، محمد بن يعقوب (۱۳۶۳). الكافي، تحقيق: على اكبر غفارى، تهران: دار الكتب الاسلامية.

مجلسى، محمد باقر (بى تا). بحار الانوار، بيروت: مؤسسة الوفاء.

مجموعة من المؤلفين (۲۰۰۱). موسوعة اقوال ابى الحسن الدارقطنى فى رجال الحديث و علله، بيروت: عالم الكتب للنشر والتوزيع.

معلوف، لويس (۱۳۸۷). المنجد فى اللغة والاعلام (فارسى)، ترجمه: محمد بندرريگى، تهران: انتشارات اسلامى، ج ۲.

مفيد، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۴). الارشاد فى معرفة حجج الله على العباد، تحقيق: حسين استادولى، على اكبر الغفارى، بيروت: دار المفيد.

نجاشى، احمد بن على (۱۴۱۶). رجال النجاشى، تحقيق: موسى شبيرى زنجانى، قم: مؤسسة النشر الاسلامى.

نقوى، ميرحامد حسين (۱۴۰۴). عباقات الانوار فى امامة ائمة الاطهار، تهران: مؤسسة البعثة، قسم الدراسات الاسلامية.

هارونى، يحيى بن حسين (بى تا). تيسير المطالب فى امالى ابوطالب، در: نرم افزار نور.

- A Group of Authors. 2001. *Mawsuah Aghwal Abi al-Hasan al-Dar Ghotni fi Rejal al-Hadith wa Elaleh (Encyclopedia of the Sayings of Abi al-Hasan al-Dar Ghotni on the Narrators and Weaknesses of Hadith)*, Beirut: World of Books for Publishing and Distribution. [in Arabic]
- Abu al-Faraj al-Isfahani, Ali ibn al-Hosayn. 2010. *Maghatel al-Talebin (Murder Places of Fighters)*, Translated by Behrad Jafari, Tehran: Jafarirad Press. [in Farsi]
- Abu al-Faraj al-Isfahani, Ali ibn al-Hosayn. n.d. *Al-Aghani*, Beirut: Sader House. [in Arabic]
- Agha Bozorg Tehrani, Mohammad Mohsen. 1970. *Tabaghat Alam al-Shiah (Classes of Shiite Dignitaries)*, Edited by Ali Naghi Monzawi, Beirut: Arabic Books House. [in Arabic]
- Agha Bozorg Tehrani, Mohammad Mohsen. 1983. *Al-Zariah ela Tasanif al-Shia*, Beirut: Dar al-Azwa. [in Arabic]
- Al-Baghawi, Hoseyn ibn Masud. n.d. *Al-Anwar fi Shamael al-Nabi al-Mokhtar (Lights in the Merits of the Chosen Prophet)*, in: www.Eshia.ir. [in Arabic]
- Al-Baghdadi, Ibn al-Najjar. 1996. *Zeyl Tarikh Baghdad*, Researched by Mostafa Abd al-Ghader Ata, Beirut: Scientific Books House. [in Farsi]
- Al-Bahrani, al-Sayyed Hashem. n.d. *Madinah al-Maqjez al-Aemmah al-Ethna Ashar wa Dalael al-Hojaj ala al-Bashar (The City of the Miracles of the Twelve Imams and the Reasons for the Authorities over Human Beings)*, n.p: Islamic Teachings Foundation, in: www.Eshia.ir. [in Arabic]
- Al-Barghi, Ahmad ibn Mohammad ibn Khaled. 1963. *Al-Rejal (Rejal Barghi)*, Edited by Hasan Mostafawi, Tehran: University of Tehran Press. [in Arabic]
- Al-Esbahani, Abu Naim Ahmad ibn Abdollah. 1991. *Dalael al-Nobowwah le Abi Naim*, Beirut: Al-Nafaes House, Third Edition. [in Arabic]
- Al-Hafez ibn Betrigh, Yahya ibn al-Hasan. n.d. *Omdah Oyun Sehah al-Akhbar fi Managheb Imam al-Abrar (Main Authentic Narrations on the Virtues of the Imam of the Righteous)*, Qom: Islamic Publishing Institute, in: www.Eshia.ir. [in Arabic]
- Al-Kakem al-Haskani. 1973. *Shawahed al-Tanzil le Ghawaed al-Tafzil*, Researched by Mohammad Bagher al-Mahmudi, n.p: Printing and Publishing Institute, in: www.Eshia.ir. [in Tehran]
- Al-Khazzaz al-Qomi, Ali ibn Mohammad. n.d. *Kefayah al-Athar fi al-Nas ala al-*

- Aemmah al-Ethna Ashar*, Researched by Seyyed Abd al-Latif al-Hoseyni Kuh Kamari al-Khoyi, vol. 1, Qom: Bidar, in: www.Eshia.ir. [in Arabic]
- Al-Rebi, Abu Soleyman. 1989. *Tarikh Mawled al-Olama wa Wafayatehem (History of Scholars' Birth and Death)*, Researched by D. Abdollah Ahmad Soleyman al-Hamd, Al-Riyadh: Al-Asemah House. [in Arabic]
- Amin Hoseyni Ameli, Seyyed Mohsen Abd al-Karim. 1983. *Ayan al-Shiah (Shiite Luminaries)*, Beirut: Al-Taarof House. [in Arabic]
- Ardebili, Mohammad Ali. n.d. *Jame al-Rowat (Collection of Narrators)*, n.p: Al-Mohammadi Press. [in Arabic]
- Azartash, Azarnush; Bahramiyan, Ali. 1990. "Abolfaraj Isfahani", in: *Great Islamic Encyclopedia*, under the supervision of Mohammad Kazem Bojnurdi, Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Publishing Center. [in Farsi]
- Emadi Haeri, Seyyed Mohammad. 2009. *Bazsazi Motun Kohan Hadith Shiah: Rawesh, Tahlil, Nemuneh (Reconstruction of Ancient Texts of Shiite Hadith: Method, Analysis, Sample)*, Tehran: Library of the Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Qom: Hadith House. [in Farsi]
- Haruni, Yahya ibn Hoseyn. n.d. *Taysir al-Mataleb fi Amali Abu Taleb*, in: Light Software. [in Arabic]
- Helli, Hasan ibn Yusof. 1990. *Kholasah al-Aghwal*, Researched by Jawad Ghayyumi, Qom: Islamic Publishing Institute. [in Arabic]
- Hemawi Jowayni, Ibrahim ibn Mohammad. n.d. *Faraed al-Semtayn*, Copywriter & Researcher: Mohammad Bagher Mahmudi, n.p: Al-Mahmudi Institute. [in Arabic]
- Horr Aameli, Mohammad ibn Hasan. n.d. *Wasael al-Shiah (The Means of the Shiites)*, in: Light Software. [in Arabic]
- Ibn Adi, Abu Ahmad. 1997. *Al-Kamel fi Zoafa al-Rejal (The Completion of Unreliable Narrators)*, Researched by Adel Ahmad Abu al-Mawjud, Ali Mohammad Moawwaz, Beirut: Scientific Books. [in Arabic]
- Ibn al-Emad Hanbali, Abd al-Hay ibn Ahmad. 1986. *Shazarat al-Zahab fi Akhbar man Zahab (The Seeds of Gold in the News of Those Who Have Gone)*, Researched by Abd al-Ghader al-Arnaot, Damascus: Ibn Kathir House. [in Arabic]
- Ibn al-Jazari, Mohammad ibn Mohammad ibn Yusof. 1932. *Ghayat al-Nehayah fi*

- Tabaghat al-Ghora (Ultimate Classification of the Reciters of the Quran)*, n.p: Ibn Taymiyyah. [in Arabic]
- Ibn al-Maghazeli. 1991. *Managheb al-Imam Ali ibn Abi Taleb (AS) (Virtues of Imam Ali ibn Abi Taleb's Family)*, Researched by Jafar Hadi al-Dojayli, Beirut: Lights House. [in Arabic]
- Ibn Asaker, Ali ibn Hasan. 1980. *Tarikh Imam Hasan (AS) (History of Imam Hasan (AS))*, Researched by Mohammad Bagher Mahmudi, Beirut: Al-Mahmudi Institute. [in Arabic]
- Ibn Asaker, Ali ibn Hasan. n.d. *Tarikh Madineh Dameshgh (History of Damascus)*, Researched by Ali Shiri, n.p: Thought Institute. [in Farsi]
- Ibn Ghulewayh Qomi, Jafar ibn Mohammad. 1996. *Kamel al-Ziyarat*, Edited by Ghaffari, Tehran: n.p. [in Arabic]
- Ibn Manzur, Jamal al-Din Mohammad ibn Mokarram. 1985. *Lesan al-Arab (Language of Arabs)*, Qom: Seminary Publication of Literature. [in Arabic]
- Ibn Seyyed al-Nas al-Yamori, Mohammad ibn Mohammad. 1937. *Oyun al-Athar fi Fonun al-Maghazi wa al-Shamael wa al-Siyar*, Cairo: n.pub. [in Arabic]
- Ibn Shahr Ashub, Mohammad ibn Ali. n.d. *Maalem al-Olama (Scholars' Landmarks)*, Qom: n.pub. [in Arabic]
- Ibn Tawus, Seyyed Razi al-Din. 1992. *Al-Yaghin be Ekhtesas Mawlana Ali be Emrat al-Momenin (Certainty of Mawlana Ali's Assignment to the Commander of the Faithful)*, Researched by Ansari, Qom: Al-Jazaeri Book Institute. [in Arabic]
- Khatib Baghdadi, Ahmad ibn Ali. 1996. *Tarikh Baghdad aw Madinah al-Salam (History of Baghdad or the City of Peace)*, Researched by Mostafa Abd al-Ghader Ata, Beirut: Islamic Books House. [in Arabic]
- Khoyi, Abu al-Ghasem. 1992. *Mojam Rejal al-Hadith wa Tafsil Tabaghat al-Rowat* n.p: n.pub. [in Arabic]
- Koleyni, Mohammad ibn Yaghub. 1984. *Al-Kafi*, Researched by Ali Akbar Ghaffari, Tehran: Islamic Books House. [in Arabic]
- Majlesi, Mohammad Bagher. n.d. *Behar al-Anwar (Oceans of Lights)*, Beirut: Al-Wafa Institute. [in Arabic]
- Maluf, Louis. n.d. *Al-Monjed fi al-Loghah wa al-Alam (Al-Monjed in Language and Dignitaries (Persian))*, Translated by Mohammad Bandar Reygi, Tehran: Islamic

Publications, vol. 2. [in Arabic]

- Mofid, Mohammad ibn Mohammad ibn Noman. 1993. *Al-Ershad Fi Marefah Hojajollah ala al-Ebad (Guidance in the Knowledge of the Representatives of God over the People)*, Researched by Hoseyn Ostad Wali, Ali Akbar al-Ghaffari, Beirut: Al-Mofid House. [in Arabic]
- Naghawi, Mirhamed Hoseyn. 1984. *Abaghat al-Anwar fi Imamah Aemmah al-Athar (The Blessings of the Lights in the Imamate of the Infallible Imams)*, Tehran: Al-Bethah Institute, Department of Islamic Studies.
- Najashi, Ahmad ibn Ali. 1995. *Rejal al-Najashi*, Researched by Musa Shobeyri Zanjani, Qom: Islamic Publishing Foundation. [in Arabic]
- Sadugh, Abi Jafar Mohammad ibn Ali. 1983. *Al-Khesal (Traits)*, Researched by Ali Akbar Ghaffari, Qom: Teachers Association Publications. [in Arabic]
- Sadugh, Abi Jafar Mohammad ibn Ali. 1996. *Al-Amali*, Researched by Department of Islamic Studies, Qom: Al-Bethah Foundation. [in Arabic]
- Sadugh, Abi Jafar Mohammad ibn Ali. n.d. *Maani al-Akhbar (Meanings of the Narrations)*, Researched by Ali Akbar Ghaffari, Beirut: Knowledge House. [in Arabic]
- Samani, Abd al-Karim ibn Mohammad. 1987. *Al-Ansab*, Researched by Abdollah Omar al-Barudi, Beirut: House of Heaven. [in Arabic]
- Shajari Jorjani. n.d. *Amali al-Khamsiyyah*, in: Light Software. [in Arabic]
- Sobhani, Jafar. 1999. *Mosuah Tabaghat al-Foghaha (Encyclopedia of the Classes of Jurists)*, Researched by The Scientific Committee of the Imam Al-Sadegh Foundation (AS), Beirut: Lights House. [in Arabic]
- Tabari, Abu Jafar Mohammad ibn Jarir. 1879. *Tarikh al-Omam wa al-Moluk (The History of Nations and Kings)*, Leiden, in: www.Eshia.ir. [in Arabic]
- Thalabi, Ahmad ibn Mohammad. 1999. *Tafsir Thalabi: Al-Kashf wa al-Bayan*, Researched by Al-Imam Abi Mohammad ibn Ashur, Beirut: Arabic Heritage Revival House. [in Arabic]
- Tostari, Ghazi Nurollah. n.d. *Ehghagh al-Hagh wa Ezhagh al-Batel (Realizing the Right and Eliminating the Wrong)*, in: Light Software. [in Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn al-Hasan. 1985. *Tahzib al-Ahkam (Refinement of Rulings)*, Edited by Mohammad Akhundi, Tehran: Islamic Books House, Fourth Edition. [in Arabic]

- Tusi, Mohammad ibn al-Hasan. 1993. *Al-Amali*, Researched by Al-Bethah Institute, Qom: House of Culture. [in Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn al-Hasan. 1996. *Al-Fehrest (The List)*, Researched by Jawad al-Ghayyumi, n.p: Jurisprudence Publishing Institute. [in Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn al-Hasan. 2008. *Al-Ghaybah (The Occultation)*, Researched by Mojtaba Azizi, Qom: Jamkaran Publications. [in Arabic]
- Zahabi, Ahmad ibn Obeydollah. 1992. *Seyr Alam al-Nobala (Lives of the Noble Figures)*, Researched by Shoayb al-Arnaut & Hosayn al-Asad, Beirut: Al-Resalah Institute. [in Arabic]
- Zahabi, Ahmad ibn Obeydollah. 1996. *Al-Ebar fi Khabar man Ghabar*, Kuwait: Kuwait Government Press. [in Arabic]
- Zahabi, Ahmad ibn Obeydollah. n.d. a. *Tarikh Islam (History of Islam)*, Researched by T Tadmori, in: www.Eshia.ir.
- Zahabi, Ahmad ibn Obeydollah. n.d. b. *Tazkerah al-Hoffaz*, Beirut: Arabic Heritage Revival House. [in Arabic]